GH. VÂLSAN

OPERE POSTUME

II

CERCETĂRILE SOCIOLOGICE PRIVITE DIN PUNCT DE VEDERE GEOGRAFIC. — ORAŞELE FRANCEZE IN EVUL MEDIU.

(Extras din Bul. S. R. R. de Geogr. LV)

ATELIERELE GRAFICE
SOCEC & Co., S. A.
BUCUREŞTI 1937

www.dacoromanica.ro

Flor Dicem.
1.IX.1945

CERCETĂRILE SOCIOLOGICE PRIVITE DIN PUNCT DE VEDERE GEOGRAFIC [1])

Cercetătorul nespecialist în Sociologie, dar care vrea să pătrundă această disciplină, atât de pasionat discutată şi profesată în zilele noastre, rămâne cuprins de admiraţie în faţa multiplelor ştiinţe care se grupează sub denumirea generală de Sociologie. Dela Sociologia generală, Sociologia pură, Sociologia obiectivă, Cosmosociologie (R. Lagrasserie), Antroposociologie (Gobineau), Etnosociologie, Psihosociologie până la Psihologia colectivă, Psihologia socială, Interpsihologie, Psihologia raselor, mulţimilor, sectelor, etc. — şi nu am enumerat decât o parte din ele luate după un catalog al unei singure edituri franceze — este o întreagă gamă de nuanţe.

E greu să citeşti zeci de volume spre a-ţi face o părere personală. De aceea alergi la aprecierea unui om competent şi iei de pildă volumul apărut în 1928, întitulat „Psihologia colectivă" de Charles Blondel, profesor universitar şi membru corespondent al Institutului. Iată ce lămurire dă acest învăţat:

„Din nefericire toate aceste ştiinţe nu au îmbogăţit cunoştinţa noastră, aşa cum ar fi vrut ele, fiindcă nu şi-au delimitat suficient domeniile reciproce, fiindcă nu şi-au definit obiectul respectiv şi nu şi-au asigurat metodele proprii. Se pare că nu s'a stabilit, între cercetători, o suficientă înţelegere asupra naturii şi caracterului studiilor lor. De unde o impresie destul de jenantă de confuziune şi debandadă, când

---

[1]) Conferinţă ţinută la Institutul Social Român, la 20 Martie 1929. *N. Popp.*

www.dacoromanica.ro

treci în aceste materii dela autorii germani la cei italieni, englezi, americani sau francezi, şi chiar, în fiecare limbă, dela un autor la altul".

Lămurirea aceasta nu dă prea mult curaj unui nesociolog, dar pentru un geograf ca mine ea este o consolare, fiindcă arată că nu numai în geografie există impreciziuni, ci şi într'o disciplină atâta de amplă şi atât de apreciată ca sociologia. Faptul nu trebue să descurajeze nici pe geograf, nici pe sociologi. Aceasta e stadiul obligator al tuturor ştiinţelor tinere aflate încă în stare de nebuloasă.

Nu ştiu care e părerea sociologilor, dar pentru un străin de sociologie, care se interesează de această ştiinţă, fiindcă e silit să atingă probleme sociale în chiar exersarea ştiinţei sale, omul care a reuşit, nu să întemeieze şi nici să rezolve problema sociologică, ci să arunce lumina care pune în relief clar atât părţile pozitive cât şi părţile nesigure ale acestei ştiinţe, a fost Emile Durkheim.

Inainte de Durkheim simţeam o desorientare şi un vag în complexitatea fenomenelor sociale pe care nu-l umple nici legea celor trei stări a lui A. Comte, nici evoluţionismul lui Spencer sau utilitarismul lui Mill, nici monografiile tufoase, abstracte şi fără contur precis ale volumelor cu copertă verde din Bibliothèque de philosophie contemporaine. Nu ştiu dacă exagerez, dar personal am avut impresia că „Regulele metodei sociologice" au avut aceeaşi importanţă pentru desvoltarea sociologiei contimporane ca şi Discours de la Méthode al lui Descartes pentru filosofia modernă. Indrăzneală şi convingere, avânt, logică, precizie de gândire şi de exprimare. Un cristal în care se închiagă o concepţie unitară, răspunzând, *în felul său,* la toate întrebările esenţiale care se puteau pune într'un domeniu până atunci înnecat sau în imensitatea faptelor concrete sau în speculaţii dubioase. Cunosc obiecţiunile aduse acestei teorii, şi pe unele le cred justificate şi grave, dar cred că ele nu micşorează valoarea de propulsor şi de punct de sprijin în toată desvoltarea ulterioară a sociologiei.

Minunea aceasta a îndeplinit-o Durkheim prin curajul de a trata Sociologia ca pe o ştiinţă de fapte aproape concrete, similară Ştiinţelor Naturale, ca pe o ştiinţă de *lucruri*

www.dacoromanica.ro

care au un fel de existenţă ulterioară, apăsând asupra noastră, constrângându-ne ca şi lucrurile lumii fisice. Se ştia dela Comte că Societatea nu se arată ca o simplă totalizare a fenomenelor sufleteşti a grupului de indivizi, ci ca o realitate de esenţă deosebită, de aşezat între realitatea biologică şi realitatea psihică, însă pe acelaşi plan cu ele. Durkeim adaogă că societatea poate fi studiată obiectiv prin metode similare cu ale Ştiinţelor Naturale. Fenomenele sociale sunt umane — când e vorba de societatea omenească — şi mai mult decât atât: sunt *mentale,* deci nu au existenţă materială în sine. Dar au o existenţă şi o comportare deosebită de a sufletului uman individual, şi nu analizându-se subiectiv vom descoperi adevărul social. *Sufletul social* există la naşterea noastră, ne sileşte să-l adoptăm şi să ne petrecem vieaţa în îngrădirile impuse de el, va continua să existe după moartea noastră ca indivizi, fără să-şi tulbure întru nimic legile sale, independente de legile sufletului individual. Manifestările sufletului social le vom găsi deci nu în individ, ci în Societate, în colectivitate, şi anume în *instituţiile* ei. Aceste instituţiuni sunt manifestările quasi-concrete ale sufletului social. Aşa că societatea o putem studia, nu în abstract, ci în instituţii, care sunt fixate în legi, regulamente, tradiţii, uşor de înregistrat şi de supus analizei, precum gândirea noastră se traduce în cuvânt care poate fi scris şi studiat spre a da naştere ştiinţei linguistice, precum plantele pot fi fixate într'un ierbar şi studiate în vederea ştiinţei botanice.

Sociologia are deci un obiect propriu, obiect pe care nu îl mai are nicio altă ştiinţă, şi acest obiect poate fi studiat în manifestări concrete dela exterior, prin metode analoage metodelor naturaliste. Dintr'odată concepţia sociologică devine accesibilă naturalistului, deci şi geografului, care necesar nu poate studia fenomenele naturii decât tot prin latura lor externă. Aceasta e un important punct de contact între Geografie şi Sociologie, care poate fi utilizat de ambele ştiinţe. Dar nu e singurul.

Spre a înţelege raportul între aceste două ştiinţe şi apoi spre a vedea ce folos poate trage sociologul din geografie, să mi se permită o incursiune în domeniul geografiei moderne.

Geografia caută să lămurească fisionomia globului te-

www.dacoromanica.ro

restru. Se va obiecta că o ştiinţă despre glob e un obiect destul de vag. De sigur. Tot atât de vag ca o ştiinţă despre om sau chiar o ştiinţă despre societate. Totul depinde de ce se caută sub aceste titulaturi vagi. De altfel există o mulţime de ştiinţe speciale care îşi găsesc hrana pe suprafaţa globului terestru, alegând fiecare o categorie de fenomene speciale. De pildă. Geologia studiază evoluţia scoarţei şi prefacerile sale la suprafaţă, meteorologia şi climatologia studiază învelişul aerian, în deosebi la contactul cu suprafaţa pământului, hidrografia şi oceanografia apele pământului care se aştern tot pe suprafaţa pământului, botanica, vegetalele, iar zoologia, animalele pământului, în fine sociologia, societăţile, în deosebi umane. Fiecare din ele s'a putut constitui în *ştiinţă* fiindcă a renunţat la tot ce nu s'a referit la o singură categorie de fenomene. Geografia nu poate face aceasta fără a repeta ce au aflat sau vor afla ştiinţele speciale. Ea, dacă renunţă la întreg, adică la privirea de ansamblu asupra globului, renunţă la însăşi originalitatea obiectului său, deci trebue să dispară. Poate însă o ştiinţă îmbrăţişa toate complexurile de fenomene şi imensitatea globului? Aceasta e problema care se pune de un secol geografiei moderne.

Problemă care a fost întoarsă pe toate laturile, în dorinţa de a crea din geografie o ştiinţă analoagă ştiinţelor naturale speciale. S'a văzut însă că pe această cale, geografia nu putea ajunge la rezultate proprii, ci numai la rezultate menite să fie înglobate, mai curând sau mai târziu, de ştiinţele speciale. Geografia muncea pentru alţii. Astfel s'au desprins încetul cu încetul din trunchiul geografic ramuri care s'au individualizat, alcătuind ştiinţe independente, şi acestea nu mai recunosc decât un raport de vecinătate cu geografia. A fost o activitate extrem de fecundă pentru progresul ştiinţei în genere, dar mai puţin în folosul geografiei. Şi atunci în timpurile cele mai nouă s'a produs un reviriment. Trebuia găsită o altă cale, pe care mergând să nu intri în domeniul ştiinţelor vecine. Aceasta se putea numai cu o singură condiţie: a nu descompune complexitatea fenomenelor şi unitatea globului în categorii de fenomene speciale, ci a privi *sintetic* faţa pământului.

Celelalte ştiinţe naturale aleg *un aspect* al acestei com-

www.dacoromanica.ro

plexităţi şi îl *analizează,* deosebindu-l de rest. Botanica alege planta, Zoologia animalul, Geologia roca. Geografia caută să vadă ce se poate desprinde din observarea întregului complex. Celelalte ştiinţe *simplifică* — deci falsifică întru câtva natura — şi cu acest sacrificiu o pot studia mai bine şi înaintează mai repede, alcătuind sisteme care sunt în realitate abstracţiuni comode pentru mintea noastră. Geografia nu tulbură datele naturii; ea le priveşte aşa cum au fost date de natură şi din această examinare caută să vadă ce observaţii generale sau parţiale se pot desprinde. Geografia modernă e unitară. Geografia fisică şi geografia umană nu sunt decât două expresii ale aceleiaşi teorii a geografiei, teorie care nu se face decât spre a da instrumente de studiu pentru explicarea peisagiului terestru.

Ca urmare a punctului de vedere special, geografia are o categorie de noţiuni — dacă se poate întrebuinţa acest termen — *cu totul deosebite* de ale celorlalte ştiinţe naturale: de ex.: munte, câmpie, fluviu, mare. Are *individualităţi geografice;* de ex.: în grupul fluviilor, Dunărea e o individualitate proprie, perfect distinctă de alte individualităţi din acelaşi grup, cu anume caractere care sunt explicate prin anume fapte şi care ajută la explicarea altor fapte. Are *fisionomii,* are *tipuri* de ex.: climatice sau morfologice. Are *familii* de forme: glaciare, desertice. Are *formaţiuni* geografice: de ex.: pădurea, stepa, tundra.

De unde a ieşit toată această nomenclatură care e o *ciudăţenie* pentru o ştiinţă clasică? Din însăşi observarea nepărtinitoare, riguroasă a feţii pământului. Această observare făcută pe toată rotunzimea globului, repetată şi mereu adâncită şi perfecţionată, duce la concluzia că numeroşii factori care determină aspectele terestre nu se prezintă haotic şi fără rost, ci într'o anume încleştare, mai strânsă sau mai slabă, în anume grupări, cu un aer de familie de netăgăduit, în mănunchiuri care sunt rezultante de forţe în coordonare, supraordonare sau subordonare. In stepe plantele *se aleg* şi au o fisionomie specială a plantelor de stepă. După cum aceste stepe se află în emisfera nordică sau sudică, în apropierea pustiilor sau între zone de păduri, pe un sol de loess sau de nisip, sau de stâncă, într'un climat mai mult sau mai puţin

www.dacoromanica.ro

uscat, fiecare din ele capătă caractere particulare — rămânând totuşi stepe — care permit studii de caracterizare, de asemănări şi diferenţieri, de anume clasificări şi explicări. Să ne închipuim un râu care stăpunge o astfel de stepă. Izvorul lui e în munţii cu păduri, gura e la mare. De-a-lungul acestui râu stepa e modificată. Solul e umed şi cu timpul îşi modifică composiţia. Plantele munţilor coboară de-a-lungul luncilor şi se întâlnesc cu plantele ţărmului de mare. Animale speciale de munte sau de ţărm sunt atrase de această luncă; animalele de stepă găsesc o piedică în el, pe care oneori nu o pot trece, ceea ce aduce creări de subtipuri diferenţiate. Omul călătoreşte în lungul acestui râu, se aşează în lunca prielnică, se înmulţeşte în sate şi oraşe, face legătura între munte şi mare, creează drumuri de apă sau de uscat. Tot aşa într'o regiune carstică, de calcare, plină de peşteri prin care apele apar şi dispar dintr'odată. Şi aci avem anume forme de teren, anume feluri de râuri, anume soluri, anume vegetaţie, anume vieaţă animală şi umană. Totul alcătueşte un complex deosebit de cel întâlnit într'o regiune argiloasă, cu pământuri clisoase şi umede.

Observarea atentă şi nepreconcepută arată deci că există pe faţa pământului complexe naturale care nu sunt întâmplătoare ci rezultatul unui fel de *polarizare,* de intensitate variabilă, de extensiune variabilă, de interdependenţă variabilă. Mecanismul acestui fenomen care împânzeşte tot globul caută să-l descopere geografia. Această multiplă polarizare ascunde în realitate factori mai puternici sau mai slabi care se îmbină în rezultante variabile în timp şi în spaţiu. S'ar putea deci spune, în termeni mai ştiinţifici că geografia modernă — aşa cum o concepem acum, căci ca orice ştiinţă ea poate evolua şi îşi poate schimba tendinţele — este studiul rezultantelor de factori care determină imagina, parţială sau totală, a suprafeţei pământului. In această caracterizare intră şi geografia regională şi geografia teoretică care sunt două aspecte ale aceluiaşi fapt unic: *înfăţişarea* globului pământesc.

Geografia nu exclude analiza, căci explicarea geografică e o analiză. Dar această analiză porneşte dela complexitatea peisagiului şi se întoarce iarăşi la o sinteză. Fac-

www.dacoromanica.ro

torii geograficii îi studiază izolat spre a putea să le înţelegem mai bine îmbinarea în rezultante mai simple sau mai complexe. Procedarea pur analitică nu e suficientă în geografie căci cum am spus ar duce-o la înglobarea în ştiinţe parţiale. Spre deosebire de ştiinţele speciale, geografia studiază intensitatea, varietatea, extensiunea fiecărui factor pe toată faţa globului — geografia regională (chorografia) caută cum se îmbină — într'un anume spaţiu — aceşti factori spre a da fisionomia locală, a suprafeţei pământului. Geografia teoretică — din care face parte geografia fizică — dozează aceşti factori. Dar există cu adevărat astfel de polarizări pe faţa pământului? Nu sunt ele o autosugestiune a geografului?

Există fiindcă există factori şi îmbinări de factori a căror putere nu se poate contesta. O temperatură ridicată a aerului nu se poate să nu aducă urmări importante asupra feţei pământului. Insă o temperatură ridicată şi umedă aduce unele urmări pe când o temperatură ridicată şi uscată aduce alte urmări. Altitudinea este iarăşi un factor decisiv în înfăţişarea pământului. Câmpia are o anume înfăţişare, muntele alta. Dar muntele despicat de văi numeroase are un caracter, pe când muntele masiv are alt caracter.

Deci observarea ne arată pe faţa pământului asocieri de factori. In orice caz aceste asocieri există ca realităţi tot atât de evidente ca genurile, familiile, clasele, regnurile ştiinţelor naturale. care la urmă nu sunt decât creaţiuni ale minţii savantului spre a explica asemănările şi deosebirile indivizilor, care, ei singuri, sunt adevărata realitate. Că noţiunile geografice există, o dovedeşte însăşi observaţia populară care a distins aceste asocieri complexe şi le-a dat un nume. Munte, fluviu, pădure, etc., nu sunt numiri ştiinţifice, ci populare, referitoare la noţiuni complexe, pe care geografia le adoptă, dându-le numai un conţinut ştiinţific în loc de conţinutul vag, utilitar sau sentimental pe care l-a dat poporul. Alteori însă geografia e nevoită să *creeze* noţiuni care lipsesc în limbagiu obişnuit, dar care există în natură şi nu au putut fi observate de mintea comună.

Are drept geografia să lucreze cu astfel de noţiuni şi să creeze numiri nouă pentru fenomenele *complexe* geografice

71790

www.dacoromanica.ro

observate pe faţa pământului? Nu se poate obiecta că această complexitate trebue desfăcută în elementele componente şi apoi să se încerce crearea unei ştiinţe geografice? De sigur şi aceasta e folositor. Dar geografia rămânând credincioasă aspectelor naturii aşa cum ele sunt date de natură, geografia e nevoită să adopte un principiu deosebit de al celorlalte ştiinţe naturale, un principiu care nu o sileşte să altereze fenomenalitatea geografică. Pentru geograf, decâteori asocieri de fenomene simple se comportă ca un fenomen nou, cu o fisionomie proprie unitară, oricât de complex ar fi acest fenomen poate fi considerat ca o unitate elementară, dela care poţi porni ca bază mai departe. Muntele e o îmbinare de foarte multe fenomene mai simple, dar asocierea lor în ceea ce numim munte, le face să aibă manifestări nouă pe care nu le pot da parţial niciunul din elementele componente. Un *munte* nu e numai roca, nici numai masa de materie, nici numai clima, apa, vegetaţia, animalul care sunt legate de el. Imbinarea tuturor dă o individualitate unitară, socotită de geograf ca *elementară*. *Fluviul* nu e numai apă. El are o forţă proprie, o activitate care lasă urme perfect caracterizate — aşa că fără să mai curgă apă ştii sigur dacă pe acolo a trecut un fluviu, — are o putere de atracţie şi de respingere faţă de alte forţe ale naturii. Şi fluviul, şi marea, şi izvorul, şi cascada, şi lacul, şi gheţarul, şi norul, ceaţa, ploaia, zăpada, toate sunt pentru fizician *apă*. Ce s'ar alege însă din feeria grandioasă a naturii, dacă ne-am mărgini numai la urmările pe care le dau proprietăţile fizice ale apei? Geograful deci nu poate rămâne la fenomenele simple şi descompuse ale naturii. El trebue să considere apa în toate complexităţile sale de manifestare şi aceste complexităţi să le socotească drept adevărate elemente geografice dela care trebue să pornească. Interesul geografului începe unde scade interesul fizicianului, pentru care fluviu, mare, izvor, cascadă pot foarte bine să nu existe. Numai în ultimul timp fizicienii şi-au dat seama de această insuficienţă a punctului lor de vedere şi rezultatul a fost naşterea *geofizicei*, ştiinţă care prin chiar numele său arată că unul din părinţi a fost geografia.

Dar procedând în felul de mai sus, geografia mai poate pretinde că face ştiinţă? De sigur ştiinţă în sensul clasic, nu.

www.dacoromanica.ro

De aceea nu găsim geografia trecută ca ştiinţă în niciuna din clasificările celebre ale ştiinţelor. De aceea eu nici nu am numit-o ştiinţă, ci *disciplină ştiinţifică.* Nu e nicio *filosofie* a ştiinţelor naturii, cum s'a spus, şi nu e fiindcă porneşte dela fapte concrete ale naturii şi procedează prin observarea obiectivă, repetat controlată, a naturii. Este deci foarte apropiată de ştiinţele naturii, dar nu e nici subordonată nici supraordonată lor. Geografia merge *alături* cu ştiinţele naturii, pe un drum nou pe care şi l-a croit singură şi pe care calcă dela Durkheim şi sociologia. Pentru ea realitatea, aşa cum se înfăţişează pe faţa pământului e sfântă. Dacă această atitudine nu intră în cadrul ştiinţelor obişnuite, cu atât mai rău pentru ştiinţă care e prea strâmtă, prea simplistă, prea mentală. Nu se poate contesta că fenomenalitatea geografică există şi că ea îşi păstrează valoarea numai dacă e păstrată nealterată. Deci nu natura se va înghesui în cadrul vechiu al ştiinţei clasice, ci tiparele vechi ale ştiinţei trebue lărgite dacă nu vor să piardă aspecte esenţiale ale naturii, care nu sunt nici mai puţin interesante nici mai puţin folositoare decât cele care au intrat până acum în domeniul ştiinţei.

Punctul de vedere geografic are valoarea lui, pe care nu ştiu dacă o mai împărtăşeşte cu altă ştiinţă. De altfel şi ştiinţele clasice încep a-şi întoarce ochii spre realitatea complexă care li se pare din ce în ce mai interesantă. Urmează şi ele acelaşi drum ca şi geografia: începe a folosi rezultatele teoretice ca un *instrument* pentru cercetarea complexă a naturii. Insăşi Sociologia calcă pe acelaşi drum. Multe din caracterizările pe cari le-am adus geografici până acum: ştiinţă *sintetică, complexitate* de fenomene, *tipuri, familii,* se întâlnesc des şi în sociologie. Durkheim vorbeşte întocmai cum ar vorbi un geograf: „Refuzăm a explica cel mai complex prin cel mai simplu (Règles, VII)... De câte ori elemente diferite, combinându-se emană, prin faptul combinării lor, fenomene nouă, trebue să admiţi că aceste fenomene sunt situate, *nu în elemente, ci în totul format prin unirea lor*". Ce înseamnă aceasta decât complexitatea luată ca un fenomen de bază, elementar, cum considerăm noi în geografie muntele sau fluviul? Sau *„mentalitatea grupurilor nu e cea a indivizilor"*, nu e acelaşi lucru ca şi cum a-i spune: o mare e cu

www.dacoromanica.ro

totul altceva decât suma picaturilor de apă care o formează. E ceva nou, cu însuşiri deosebite, cu pricini şi urmări deosebite decât a picăturilor de apă; două lumi diferite, deşi nimeni nu contestă existenţa picăturilor de apă în mare.

De altfel filosofii şi-au dat seamă de insuficienţa clădirii ştiinţifice. Citez numai un pasagiu caracteristic din Boutroux (Science et Religion): Pentru ce toate ştiinţele să fie creiate pe acelaşi tipic, şi de ce acest tipic să fie al necesităilor fizice?... Pentru ce ştiinţa să facă excepţie dela această regulă că e *o datorie a spiritului uman de a-şi modela conceptele după realitate* şi nu de a impune realităţilor caracterele concepţiilor tale? De ce însăşi metoda în ştiinţa clasică nu s'ar adapta şi ea obiceiului? (115).

Aceste protestări contra ştiinţei clasice sunt în legătură cu o întorsătură nouă pe care o ia toată cugetarea modernă. De câte ori nu i s'a întâmplat geografului privit cu compătimire, ca un animal semi-ştiinţific, de savanţi care toată vieaţa au studiat un parazit al unui alt parazit din intestinul unui peşte sau de un savant care toată vieaţa a urmărit la microscop evoluţia celulelor într'o rădăcină de păstârnac! Din înălţimea ştiinţei lor exacte, cu legi fixe, cu temelii neclintite pe care se ridică necontenit etaje pentru eternitate, din adăpostul clădirii pe care o întemeiase câteva genii iar el se mulţumea să lipească ipsos la un geam şubred, învăţatul nostru binevoia să arunce o privire uimită şi ironică asupra sbaterii tale care i se pare inutilă şi ridicolă. Dar iată că vin cutremure provocate de titani ca Poincaré, Curie, care tulbură această linişte olimpică. Temeliile apar mai puţin solide, perspective noi se deschid prin crăpăturile zidurilor, se simte nevoia de revizuiri, de reparaţii. Prin colţurile cele mai ferite suflă un vânt de neliniște, de nesiguranţă. Indoiala intră până în Matematici şi Astronomie. Spaţiul şi timpul devin relative. Ce părea lege bine stabilită se arată ca miragiu, se recunoaşte că s'a dat prea mare încredere formalismului logic, că siguranţa e pur omenească nu universală, că realitatea poate fi alta. Incep revizuiri în principii şi metode, ochii se întorc spre realitatea complexă, se recunoaşte să s'a simplificat prea mult, că s'au făcut prea multă abstracţiune. Apar dintr'odată ştiinţe de limită, ca Geofizica, Geochimia, Geobotanica, Geo-

www.dacoromanica.ro

morfologia, până şi Geopolitica şi Geopsihologia. Aceasta arată că stăruinţa Geografiei de a rămâne la datele realităţii nu a fost greşită, măcar pentru folosul pe care l-au avut celelalte ştiinţe silite să se apropie mai mult de faţa pământului.

Am făcut această incursiune în domeniul geografiei, nu numai fiindcă găsesc asemănări între Sociologie şi disciplina geografică, ceea ce poate fi de folos sociologului, dar şi fiindcă pe o latură, vecinătatea devine contact şi într'o anume privinţă chiar pătrundere. Se ştie că geografia are o gamă foarte întinsă de preocupări: dela totalitatea globului terestru şi dela influenţele foarte importante pe care pământul le primeşte din partea mediului cosmic, până la geografia umană, geografia străpunge toate domeniile cunoscute: fizic, biologic şi psihic. Aceasta aduce mari dificultăţi, dar e însoţit şi de un folos pe care nu ştiu dacă îl mai are o altă ştiinţă. Geografia face sinteze parţiale care toate se însumează în marea sinteză a imaginei globului pământesc. Trebuind să lucreze cu elemente atât de variate, ea nu îşi poate crea rezultantele decât *dozând* factorii şi dând fiecăruia importanţa *relativă*, mai mare sau mai mică, pe care o are imagina parţială sau totală a pământului. Imi permit să repet o imagine pe care am întrebuinţat-o şi altă dată. Pentru geograf pământul e ca o scenă pe care se desfăşoară imensa dramă a naturii. Geograful urmăreşte peripeţiile acestei drame cu multe personagii, fiecare având caracterul său, prezentându-se ca un factor puternic şi decisiv sau ca un factor secundar şi putând influenţa numai în asociere cu alţii, aşa cum face corul în tragedia antică. Geograful este deci forţat, spre a avea o imagine exactă a feţii pământului, să cunoască felul fiecărui factor şi să-i dea valoarea pe care o are *în raport cu ceilalţi factori*. Aceasta înseamnă că geografia nu părtineşte pe nimeni, nici nu pune în evidenţă, din simpatie, pe un factor în paguba altora. Dar această părtinire o au toate celelalte ştiinţe. De ex.: Botanica trece în primul plan elementul vegetal, lăsând în umbră pe celelalte. Sociologia pune în evidenţă societatea, dând un rol secundar restului naturii. Fiecare ştiinţă specială se ocupă de copiii săi, ceea ce înseamnă că de multe ori nedreptăţeşte pe ai vecinului. Singură geografia nu o poate face, fiindcă ea are în vedere complexita-

www.dacoromanica.ro

tea, faţă de care un element apare în valoarea sa relativă. Singură geografia e cu adevărat *obiectivă* prin chiar obiectul său.

Faţă de întregul pământ, *vieaţa* e un element foarte important, dar nu elementul cel mai important. Vieaţa animală e numai o parte a vieţii, iar vieaţa omenească numai o parte foarte redusă a vieţii animale. Conştiinţa acestor raporturi face ca un geograf să vadă cu alţi ochi vieaţa omenească pe faţa pământului decât o vede un antropolog sau un sociolog. Omul şi societatea e un element foarte interesant *în proporţiile sale reduse*. El nu e decât un singur factor, de multe ori modest, în componenta în care pot juca rol principal puterile fizice sau puterile biologice. Ce însemnează omul în regiunile polare, unde se luptă aproape singure forţele aeriene şi apa transformată în ghiaţă? Ce înseamnă omul în pustia în care vântul şi temperatura se luptă cu stâncile? Ce înseamnă omul în pădurile ecuatoriale unde stăpânirea o au uriaşi vegetali hrăniţi până la saturaţie de soare şi ploaie? Ce înseamnă omul în adâncimea întunecoasă a oceanelor unde chiar vieaţa vegetală lipseşte cu totul iar vieaţa animală e adunată în mase de mii de ori mai considerabile decât toată omenirea risipită pe faţa pământului? Inseamnă însă mult omul în ţinuturi ca India, China, Europa occidentală, unde omenirea se îndeasă în milioane de exemplare şi pe alocuri de mii de ani, aşa că se poate spune că până şi solul e umanizat fiind alcătuit mai mult din rămăşiţe omeneşti. Inseamnă mult omul în America, unde un grup restrâns şi risipit de omenire a prefăcut văzând cu ochii aspectul unui continent şi unde omenirea creşte ca un furnicar.

Toate acestea le spun spre a lămuri punctul de vedere special geografic, căci el ne va ajuta să descurcăm cearta dintre sociologi şi geografi, privitor la morfologia socială şi la geografia umană sau antropogeografie.

E curios că tocmai şcoala lui Durkheim care a fixat în Sociologie norme atât de apropiate normelor geografiei, tocmai această şcoală nu a văzut diferenţa între cele două discipline, şi a crezut că sociologia se poate substitui foarte uşor geografiei în cercetările sale despre om. E drept, discuţia a pornit dela teoria geografică simplistă a lui Ratzel care afir-

www.dacoromanica.ro

mase că omul e subjugat condiţiunilor geografice şi care stabilea un determinism hotărît în geografia umană, părere de care nu am scăpat încă până în zilele noastre. Totuşi sociologii, combătând determinismul lui Ratzel, au exagerat şi au lovit în însăşi principiile geografiei umane, deşi un geograf ca Vidal dela Blache luase poziţie hotărît deosebită de a lui Ratzel.

Sociologii spuneau că geografia nu are să se amestece în studiul omului, care rămâne un apanagiu exclusiv al Sociologiei. Pentru ce nu se poate ocupa geografia de om? Fiindcă pune întotdeauna pe om în dependenţă de pământ, când în realitate există manifestări sociale complet desprinse de necesităţile geografice. Dependinţa necesară a omului de pământ o susţinea însă Ratzel şi şcoala lui. Vidal de la Blache şi geografia actuală nici nu se gândesc să lege pe om de pământ, ci numai să-l arate în cadrul de natură din care face parte ca orice altă formaţie animală sau vegetală. Vidal de la Blanche spunea: „Studiem pe om în geografie, fiindcă omul e unul din agenţii puternici care lucrează la modificarea suprafeţei pământului" (Fabvre, 70).

Aceasta e foarte clar, decurge din esenţa geografiei. Deci Sociologii nu au dreptul de a expulza pe geografi din domeniul uman. Dar să zicem că în adevăr îi expulzează, sau că Geografia, acuzată de ambiţii prea mari, se pocăeşte şi renunţă a se ocupa de om. Atunci bine înţeles Sociologia, ca să fie completă, trebue să se ocupe ea de raporturile dintre om şi natură, în ceea ce Durkheim numeşte Morfologie socială. Ca să o facă serios, nu e suficient să fii Sociolog; trebue să înveţi şi Geografie. Mediul geografic e foarte complex. Trebue să ai experienţa de a-l descurca în complexitatea lui. E nevoie de o adâncă cunoaştere a elementelor geografice ale naturii, căci adesea e vorba de sinteze foarte fine, în care componentele variază local. Ochiul cercetătorului trebue să fie un instrument de precizie, sensibil la toate variaţiile. Aceasta însă nu se poate face de mântuială, nici nu se poate acoperi cu vorbe. Deci Sociologul serios trebue să fie şi geograf serios, sau să recurgă la un geograf. Şi astfel ajungem la situaţia paradoxală: Geograful nu are voie să se ocupe de om, dar totuşi Sociologul trebue să devie geograf sau să-şi

www.dacoromanica.ro

angajeze în serviciu un geograf. Aşa că Sociologia de fapt admite geografia — dar numai pe uşa din dos. Păcatul prea marei ambiţii, de care a fost acuzată geografia se întoarce asupra sociologiei. Acesta e singurul rezultat al acestei certe, dacă nu căutăm să ne ameţim cu vorbe.

Din ce am spus până acum se poate vedea că Morfologia socială nu poate înlocui geografia. Nici nu ar fi interesant să o facă. Avem aface cu două ştiinţe deosebite, ale căror sfere numai în parte se încrucişează. Geograful recunoaşte că o parte de Sociologie îi este cu totul străină. Societatea îl interesează numai întru cât intră ca factor în complexul terestru. Dar în această privinţă niciodată Morfologia socială nu îl va putea învăţa ce să facă. S'a spus că geografia întreagă constă în analiza peisagiului. In acest peisagiu, pentru geograf, omul nu e decât ornamentul final, elementul care animă şi dă coloare ca în tablourile picturale de peisagii, în care se pune pe primul plan o persoană sau un grup în colori mai vii, cu gesturi potrivite ca să iasă mai bine în contrast însăşi valoarea ansamblului. Spre a continua compar. Morfologia socială e mai mult un potret sau un tablou de grupuri de oameni, în care natura reprezintă numai un fond decorativ abia schiţat, ca pânza să nu rămâie cu totul goală. Fiecare are alte preocupări, alte procedee. Fiecare e folositor în felul său.

De altfel cuvântul cel mai potrivit în această discuţie l-a spus un eminent sociolog Henri Hauser, din chiar şcoala lui Durkheim: „Cât despre întrebarea dacă un fapt ţine de sociologie, de geografie sau de istorie, aci voi mărturisi iremediabila infirmitate a spiritului meu: nu înţeleg poziţia acestei probleme şi chiar de aş înţelege-o ea m'ar lăsa complet indiferent. Ce doresc eu să aflu nu e nici sociologie, nici geografie, nici istorie, ci *fapte umane,* fapte de societate care se petrec într'un anume loc şi anume timp. Nevoia logică de a creia instrumente de investigare distincte nu trebue să ne facă orbi de unitatea obiectului însuşi".

Aceasta importă deocamdată: adunarea ştiinţifică a faptelor, acumularea materialului corect şi bogat, din care să se poată alimenta atât sociologul cât şi geograful, cât şi alt cercetător venit din alt domeniu al ştiinţei. In această privinţă

www.dacoromanica.ro

nu se poate vorbi decât cu laudă de cercetările monografice pe care le face d-l prof. Gusti şi colaboratorii săi.

Cred că nu va surprinde pe nimeni dacă voi spune că astfel de cercetări monografice sunt cunoscute şi practicate de mult în geografie. De altfel lucrul e firesc pentru o disciplină ştiinţifică atât de legată de pământ şi de aspectele lui diferite. Aceste aspecte diferite, spre a fi cunoscute, trebue cercetate atent, pas cu pas, pe toată întinderea unei ţări, şi numai pe baza acestui material exact de constatări se poate face ulterior geografia unei regiuni, a unei provincii sau a unei ţări. La Cluj cercetări monografice se fac de zece ani şi un candidat nu se poate prezinta la licenţă până ce nu a prezentat o cercetare monografică făcută pe teren şi aprobată de profesor. Arhiva Institutului de Geografie din Cluj are vreo 60 de astfel de monografii publicabile. Dintre ele numai vreo zece au fost publicate, iar două au fost desvoltate şi adâncite în aşa fel încât au putut fi prezentate şi admise ca teze de doctorat. Unele din aceste lucrări au fost semnalate cu elogii de revistele străine de geografie, chiar în America.

Numai pe baza acestei experienţe monografice, la care personal am lucrat pe teren din 1910, cu prilejul cercetării Românilor din Serbia, îmi voi permite observările de mai jos, în speranţa că ele vor înlesni să faceţi comparaţii şi să alegeţi părţile care vi se vor părea bune din procedarea noastră geografică şi să aruncaţi părţile care veţi crede că nu se potrivesc cu cercetările d-v. din punct de vedere sociologic. Nici prin gând nu-mi trece de a recomanda felul nostru de cercetare ca bun şi pentru d-v. Cum am mai spus, Sociologia şi Geografia au puncte de vedere deosebite. Ce poate fi excelent într'un domeniu, poate fi dubios sau chiar inutil şi vătămător în celălalt. E totuşi vorba de o experienţă similară şi aceasta nu poate fi nefolositoare. Chiar dacă e complet respinsă, ea vă va face să vă întăriţi mai mult în punctul d-voastră de vedere.

Un prim lucru de menţionat este că noi distingem două feluri de cercetări pe teren: cercetarea *didactică* şi cercetarea *ştiinţifică*. In prima, profesorul însoţit de cât mai mulţi studenţi, străbate în câteva zile o regiune şi arată cum trebue

www.dacoromanica.ro

făcută explorarea regiunii. E un fel de *lecţie practică* în care nu se pune greutate pe valoarea materialului, ci pe felul cum trebue adunat ştiinţific acest material. Această lecţie e precedată de o întreagă preparare de seminar, — cel puţin o lună — în care toţi participanţii lucrează cu hărţi şi cu literatura ştiinţifică referitoare la regiune, astfel că înainte de a ajunge pe teren să aibă o icoană aproximativă a regiunii, aşa cum ea reiese din munca de cabinet. Această icoană aproximativă e folositoare pentru orientare, pentru punerea jaloanelor în vederea problemelor de urmărit pe teren. Excursiunea care urmează, arată diferenţa între rezultatele obţinute în cabinet şi realitatea faptelor de pe teren. In excursiune se insistă în special asupra elementelor care nu apar prin munca de cabinet, asupra nuanţelor caracteristice locale, atât de natură fizică, cât şi umană, asupra felului cum se pot lua informaţiuni din gura locuitorilor, pe cât mai repede şi mai veridic. Aceste exerciţii, repetate în fiecare an, dau studentului înaintat, o experienţă pe care o poate utiliza în vederea lucrării sale personale.

Cu aceasta trecem la a doua categorie de cercetări pe teren: cercetarea *ştiinţifică*, făcută numai de studenţii înaintaţi, licenţiaţi sau doctoranzi, însoţiţi uneori pentru controlul constatărilor excepţionale, fie de un asistent sau şef de lucrări, fie de însuşi profesorul. Cercetarea ştiinţifică noi nu o facem în grup numeros. Cel mult două, trei sau patru persoane, dar de obicei cercetătorul o face singur, rămânând la faţa locului o lună, două, trei, revenind ulterior dacă e nevoie. In această privinţă Institutul pune la dispoziţie fonduri de cercetare, instrumente şi material ştiinţific. E de preferit ca cercetătorul să fie născut în regiunea cercetată sau să fi trăit mai mult timp în ea, sau să fie o persoană cunoscută şi apreciată de localnici. Nu e necesar să fie întotdeauna aşa, dar e bine să fie aşa. Când petreci ani de zile într'un ţinut, chiar fără gând de a face geografie sau a studia din alt punct de vedere regiunea, aduni în suflet în mod inconştient o experienţă, păstrezi icoane şi stări sufleteşti, te adaptezi ţinutului în aşa fel că mai târziu, când vii armat cu cunoştinţele necesare, toate amintirile vechi sunt ca nişte prieteni buni sfătuitori, arătându-ţi calea de urmat spre a

www.dacoromanica.ro

ajunge la descoperirea adevărului. De aceea un ideal ar fi, după părerea mea personală, când preoţii, învăţătorii, şi în genere intelectualii localnici s'ar ocupa de cercetarea ţinutului lor. Bineînţeles cu o condiţie: de a fi bine pregătiţi în vederea unor astfel de cercetări. Lucrul nu e exclus şi nici irealizabil. Am avut dovada. In 1919 şi 1920 am avut la Universitatea din Cluj o invazie de preoţi şi învăţători — aşa numiţii cursişti — care nu au urmărit decât cursurile şi seminariile a două luni de vară. Cu această sumară pregătire, câţiva au făcut monografii excelente. O serie de astfel de bune monografii publicate pot servi ca model celor ce nu pot veni în contact cu Universitatea. Rezultatul nu va fi extraordinar, dar un început e mai mult decât nimic, şi acest început poate servi ca bază pentru lucrări din ce în ce mai bune şi mai adâncite. Cel puţin aşa s'a făcut progres în geografie şi nu se poate contesta că dela primele explorări pline de povestiri şi un imens balast de inutilităţi, până la expediţiile ştiinţifice din zilele noastre, progresul este enorm. In orice caz astfel de monografii locale modeste pot servi ca punct de sprijin cercetătorului pregătit serios în Universitate care va izbuti să dea opera de ştiinţă superioară.

Mărturisesc că mă tem de cercetarea *ştiinţifică* făcută în grup numeros, în răstimpul unei săptămâni, două sau chiar o lună, într'o regiune necunoscută celor mai mulţi dintre cercetători, chiar când sunt studenţi sau licenţiaţi minunat pregătiţi şi plini de toată ardoarea neofitului. Plecăm din Universitate cu o anume concepţie intelectuală despre societate şi despre felul cum trebue cercetată. Deci plecăm cu o *teorie* pe care căutăm să o aplicăm pe teren. Plecăm *diformaţi* intelectual, căci orice specializare este o diformare. Sosim într'un sat care reprezintă şi el un grup social cu o anume *diformare proprie* pe care tocmai dorim să o descoperim. Unele caractere se arată dela prima vedere, dar multe şi poate cele esenţiale, cer *timp* ca să le descoperim. Timpul e însă scurt, planul e vast, totul trebue făcut repede. De altfel să ne gândim numai ce înseamnă debarcarea unui grup numeros de oameni învăţaţi într'un sat care n'a mai văzut niciodată aşa ceva. E de sigur cel mai mare eveniment al anului sau chiar al unei vieţi. Tot satul e profund tul-

www.dacoromanica.ro

burat. Grupul care până acum trăia o vieaţă normală, intră deodată în anormal. A venit în contact cu o lume nouă, misterioasă, enigmatică. Se deşteaptă griji, speranţe, curiozitate, timiditate. Orăşeni care adună lumea şi întreabă, intră prin case şi cercetează, însemnează pe hârtie! E vorba de bir nou, de împărţirea pământului, de corvoadă nouă, de dreptatea atât de mult aşteptată, de încetarea sărăciei? Ce zarvă! Când intri într'o casă zâmbitor, prietenos, gospodina ascunde ce nu trebue să se vadă, îşi potriveşte basmaua, schimbă şorţul, şterge la nas pe copil, îl ameninţă să tacă, dă cu piciorul în câine şi cu vătraiul în pisică. Gospodarul speriat întreabă ameninţător sau batjocoritor, sau plângător şi umil. Se poate spune că acesta e aspectul obişnuit al Casei? Dar ce se întâpmlă în fiecare casă, se întâmplă cu tot satul. Intreg satul şi-a schimbat complet înfăţişarea normală. Nu poţi înregistra decât această înfăţişare diformată. Dar când încerci să aduni material din gura săteanului. Să admitem că găseşti toată bunăvoinţa şi că satul e gata să spuie tot, fără mnciună — ceea ce nu se întâmplă întotdeauna. Dar oricâtă bunăvoinţă ar avea săteanul, el nu răspunde decât la ce îl întrebi d-ta, — afară numai dacă întâmplarea nu face să descoperi un fapt neprevăzut. Dar d-ta întrebi *ce ştii şi ce te interesează* pe d-ta. In realitate controlezi cum se prezintă grupul social faţă de chestionarul d-tale. Materialul se adună, dar poţi spune că e în realitate un material ştiinţific? Toate acestea trebue făcute repede, de diferite grupuri de cercetători (mai mult sau mai puţin dibaci), care anchetează diferite grupe de săteni (mai mult sau mai puţin binevoitori, mai deştepţi sau mai proşti). Să te ferească Dumnezeu de bătrânul ghiduş care ţi-a mirosit naivitatea! Uneori numai râsul celorlalţi te face să-ţi dai seama că ai pus pe hârtie minciună curată. In deosebi procedeul chestionarului cu întrebări şi răspunsuri, trebue aplicat cu mare băgare de seamă. Care din noi ar răspunde cu plăcere întrebat în această sală, câte perechi de ghete are, câte costume, cum s'a hrănit astăzi şi cum se hrăneşte de obiceiu. Aceasta însă trebue să facem când vrem să stabilim un buget de gospodărie. Şi să nu uităm că amorul propriu, bănuiala de cine ştie ce neajuns viitor, sfiala de a da relaţiuni familiare,

www.dacoromanica.ro

e mult mai mare la un ţăran — şi în genere la primitiv — decât la un student luminat şi exersat în vederea unei anchete sociale. Iar dacă aş avea o superstiţie, de pildă să ating lemn ca să nu-mi meargă rău, sau să mă feresc a păşi peste prag cu piciorul stâng, sau să aprind ţigarea cu al treilea la acelaşi chibrit, sau să-mi fac cruce înainte de examen, sau să nu plec în călătorie marţea sau în zi de 13, credeţi că v'aşi spune-o, aşa dintr'odată d-v., de hatârul unui chestionar sociologic? Fiţi siguri că nu! Aş râde ca şi d-v. de superstiţioşi şi dacă nu mi-aş putea face cruce cu mâna, aş face-o cu limba în cerul gurii.

Deci cea mai bună cercetare ştiinţifică, valabilă, cred că se face când cercetătorul se ascunde cât mai bine, când nu provoacă decât cu mare dibăcie o manifestare socială, când asistă ca spectator atent dar necunoscut, când notează neobservat. Şi aceste condiţiuni rar le poate îndeplini, nu numai un grup, ci chiar un singur individ care a apărut necunoscut în sat atrăgând atenţia şi curiozitatea şi pleacă peste câteva zile. Aceste condiţiuni le pot indeplini cercetători cunoscuţi mai de mult în regiune, care stau mai mult timp în ţinutul studiat. Mai bine le pot îndeplini însă cei născuţi şi crescuţi în sat, amestecaţi de mult cu vieaţa intimă a satului.

Satul. Şi aceasta e o întrebare. Monografia *unui* sat! Mă întreb dacă această mărginire în spaţiu poate fi compensată prin rezultatele obţinute. Ca geograf, mărturisesc că cercetarea monografică a unei singure comune, prezintă un interes mediocru. Monografia unei singure localităţi lasă impresia unei lucrări complete, dar sufere de defectul iremediabil de a fi o *adunare de material* nesusţinută de interesul problemelor care se deschid prin comparaţie. Mai potrivit este de a face studiul nu al unei singure localităţi, ci al unei regiuni unitare, fie din punct de vedere geografic (regiune naturală), fie din punct de vedere etnic, social, economic. Monografia unei singure localităţi, nu este decât un capitol al unei monografii geografice; ea poate servi ca bază preliminarie la care nu se poate rămâne. Numai când vom ieşi din unitatea satului începe interesul geografic. Pentru rest nu e nevoie să se studieze fiecare comună tot atât de adâncit ca

www.dacoromanica.ro

prima, căci o mare parte din caractere sunt identice; se vor studia numai diferențele, variațiile de aspecte. Insă aceasta e adevărata cercetare. Aceste variații sunt în legătură cu motive geografice, etnice, istorice, sociale, economice și astfel pe încetul se definește întreaga regiune și se deschid probleme uneori deosebit de interesante. Numai concepută astfel o monografie devine *geografică* fiindcă în acest chip se permite nu numai aflarea a o mulțime de probleme, ascunse în cazul când se studiază o singură comună, ci și urmărirea *extensiunii,* repartizării fenomenelor, delimitarea lor cartografică, aflarea centrelor, propagarea sau regresiunea fenomenelor, insulele izolate, soluțiunile de continuitate, încrucișările de influențe, o mulțime de aspecte de care nu se poate vorbi în cazul monografiei unei singure comune.

Pot aduce vreun folos pentru d-v. aceste reflexiuni ale unui geograf? Rămâne să hotărîți d-v. Cât despre mine, care prețuesc mai presus decât orice astfel de cercetări la fața locului, singure în stare să ne dea adevărurile acum abia întrezărite, asupra pământului și poporului românesc, vă pot asigura că îmi voi face o plăcere de a vă sta la dispoziție pentru orice lămurire.

www.dacoromanica.ro

ORAŞELE FRANCEZE IN EVUL MEDIU [1])

Când, în 1688, un profesor german Kellner, a introdus, întâia oară, numirea de Evuri sau Vârste, s'a putut spune că Istoria a câştigat în claritate. Evoluţia omenirii era privită de acum în secţiuni mari: antiquitate, ev mediu, ev modern, ceea ce evident, era o mare înlesnire pentru elevii şcoalelor epocii. De vreo sută de ani, inovaţia s'a generalizat în toate şcoalele şi la toţi istoricii europeni. Numai că această înlesnire didactică e însoţită de neajunsuri. Personal, eu mi-am închipuit, în şcoală — şi mult timp după şcoală — fiecare „ev" ca un fel de act de dramă, după care se coboară cortina şi se face o pauză ca să înceapă alt act, cu alt decor, cu altă atmosferă, cu alte personagii şi fără nicio legătură cu actul anterior.

Antiquitatea era pentru mine actul întâi al dramei, cu lumină intensă, cu siluete graţioase de munţi pe cerul senin, cu Parthenonul de marmoră, ridicat pe o stâncă roză, cu dunga violetă a Mediteranei semănată cu insule. In acest decor se mişca, printre statui, o lume de zei şi de eroi, iar mai târziu de împăraţi corpolenţi, cărora le plăcea să se încunune cu trandafiri, să mănânce bine şi să poarte bijuterii.

Evul Mediu, dimpotrivă, era un act crepuscular, cu lumină roşie şi pâlpâită, cu munţi plini de castele ascuţite, cu catedrale livide ameţitor de înalte şi surprinzător de delicate, şi prin faţa acestui decor, alergau năvălirile barbare pe

---

[1]) Conferinţă — ţinută în cadrul unui ciclu organizat de Institutul francez din România despre „Le Moyen Âge français" — şi publicată prin îngrijirea d-lui *N. Popp,* asistent universitar, după manuscrisul regretatului profesor.

www.dacoromanica.ro

care le înfruntau cavaleri acoperiţi în platoşe ca nişte insecte în chitină, regi debili cu părul retezat la ceafă, împăraţi bărboşi ca pe cărţile de joc, regine care ştiau să ucidă fără să-şi arunce crinul din mână, iar mai sus decât toţi Papa „cu-a lui trei coroane, puse una peste alta". Un act de luptă crâncenă, de flacări şi de vaere, peste care domina, şovăitor simbolul dureros al crucii.

Ce legătură putea fi între primul şi al doilea act? Şi ce legătură între acestea şi Evul Modern cu descoperirea Americei, cu Regele-Soare dela Versailles, cu perucile şi înaltele tocuri roşii, cu fesurile şi iataganele turceşti la Constantinopol?

Imagini viu colorate, dar izolate... Le lipsea tocmai esenţa istoriei: sensul evoluţiei multiple, al prefacerii insensibile şi al legăturii cauzale între faptele anterioare şi ulterioare. Şi cred că mai toţi şcolarii noştri au avut aproximativ aceeaşi înţelegere despre Evuri, ca şi mine.

Spre a pricepe legătura organică a vieţii istorice, eşti nevoit să te ridici deasupra acestor compartimente şi să priveşti nu atât aspectul extern, cât motivele *interne* care se află la origina acestor aspecte. Şi când capeţi acest punct de vedere, Evul Mediu nu mai apare ca o epocă independentă. El se descompune într'o serie de faze relativ scurte, care nu traduc decât o desagregare şi o refacere *a unei singure epoce* mult mai vaste. Această epocă mai vastă este a civilizaţiei greco-romane, sau mai bine mediterane, care îşi începe evoluţia din zorile istoriei şi se desvoltă pe baza raţiunii, tinzând către o unitate superioară. Aceasta până în preajma năvălirilor barbare, când are o ezitare, o fază de descompunere şi precipitare, ca apoi să-şi revie cu încetul, să *renască* şi să-şi reia mersul ascendent, în epoca modernă, după aceleaşi norme ale civilizaţiei antice. Mai simplu: Ce numim noi „Istorie" — adică numai istoria noastră, europeană, — se poate compara cu linia unei diagrame care urcă timp de câteva milenii, apoi face un genunchiu şi coboară câteva sute de ani, îşi recâştigă ce pierduse în alte câteva sute de ani, spre a continua mersul ascendent pe care îl avusese la început. Această epocă de flexiune şi redresare până la nivelul de unde fusese nevoită să se coboare, este Evul Mediu.

www.dacoromanica.ro

Recunosc că această imagine e prea simplă şi prea generală. Ea serveşte să dea un suport aproximativ unei idei abstracte de evoluţie, aşa cum ecuatorul şi primul meridian servesc geografului să măsoare spaţiul terestru. Tradusă în fapte istorice concrete iată ce înseamnă această ezitare şi coborîre bruscă a diagramei.

In secolul IV după Cristos, lumea romană, obosită şi sărăcită economiceşte, dar păstrătoarea unei mari comori de civilizaţie, şedea alături de lumea „barbară", ignorantă, agitată, dar plină de o înaltă tensiune de vieaţă, despărţite numai printr'un *limes.* Acest *limes,* ca orice hotar în vreme de pace, era ca o membrană invizibilă, care permitea fenomenul de osmoză şi endosmoză, caracteristic pentru toate timpurile liniştite. Barbarii învăţau cu încetul la şcoala civilizaţiei romane.

Dar tocmai departe, în răsăritul continentului vechiu, popoarele nomade care rătăceau pe întinsele stepe ale Asiei centrale şi erau deprinse să jefuiască regulat China agricolă şi bogată, văd ridicându-se înaintea lor „marele zid chinezesc" care rezistă tuturor atacurilor. Oricât de masiv era capul rotund al Mongolului, această ciocăneală repetată fără rezultat, timp de veacuri, îl face să înţeleagă că, cel puţin deocamdată, drumurile spre răsărit sunt închise. De aceea hordele rătăcitoare încearcă drumurile apusului.

Aceste horde nu erau numeroase, dar erau flămânde şi deci îndârjite. Vieaţa aspră de nomazi în marginea pustiurilor reci, le dăduse o rezistenţă fizică excepţională şi un suflet crud, lipsit de idealurile lumii ariene. Dar ce îi făcea mai periculoşi era faptul că se deprinseseră să trăiască pe cai şi deci se puteau mişca cu o iuţeală necunoscută popoarelor europene. Când se porneau la luptă, nu erau armate, ci trombe vertiginoase, torente care se prcipitau şi se revărsau brusc, distrugând orice obstacol.

In deplasarea lor spre Vest, aceste prime horde de Mongoli, care se numiau Huni, distrug un imperiu, probabil cu populaţie iranică, din preajma pustiului Gobi. In secolul întâi se aflau în jurul lacului Balkaş şi pe Iaxarte. In sec. IV cuceresc pe Alanii dela Urali şi se isbesc de imperiul Goţilor, vecin cu imperiul roman. Innebuniţi de această crâncenă

www.dacoromanica.ro

lovitură, Goţii, barbari destul de paşnici, se revarsă peste fragilul *limes* roman. Acesta e începutul. De acum relativa linişte dispare. Echilibrul anterior se tulbură. Undă după undă, inundaţia barbară, se aşterne peste imperiul roman, dislocând toate popoarele germane. Ţinuturile noastre care avuseseră onoarea de a fi cele dintâi invadate, sunt sacrificate fără cruţare. Chiar Dunărea e mai mult o limită teoretică şi unele valuri se sting abia sub zidurile Constantinopolei.

Cele două lumi care înainte numai se atingeau, acum se suprapun şi se frământă timp de mai multe secole. La început a fost amestec, apoi se îndeplineşte o *fuziune*. In această fuziune nu intră factorii mongolici sau turanici, al căror suflet era prea deosebit de al lumii europene. Hordele asiatice, care înaintează până în apusul Europei şi coboară până la Roma, dispar repede ca apele torenţilor, lăsând în urmă numai devastarea. Aşa dispar Hunii, apoi Avarii, Cumanii şi Pecenegii şi aşa ar fi dispărut şi Ungurii dacă nu şi-ar fi lepădat sufletul şi nu ar fi adoptat în întregime credinţa şi organizaţia europeană. Fuziunea reală se îndeplineşte cu popoarele barbare, *de origine ariană*. din afara limesului. Acestea, toate, aveau *un fond de simţire comun* cu al popoarelor romanice: vechiul fond de cultură *arică*. Deosebirea era numai că barbarii nordici erau conduşi mai mult de impulsii sentimentale şi nu posedau încă disciplina raţională, simţul de măsură şi claritate, care au rămas întotdeuna caracteristica spiritului mediteran. Pe acest fond comun sufletesc înţelegerea a fost posibilă. Bineînţeles, revărsarea de sentiment nebulos nordic peste raţiunea şi claritatea sudică, a adus tulburări şi aspecte de vieaţă necunoscute lumii vechi, dar mai toate aceste aspecte au fost *transitorii*. Cu încetul raţiunea a biruit, a modelat sentimentul, *l-a însuşit ca pe o forţă* şi astfel înviorată, a înaintat mai departe ca o victorie a elementului meridional.

Câteva exemple vor ilustra aceste afirmări. Pe fondul sentimental puternic al popoarelor germanice, religia creştină a putut căpăta o intensitate extraordinară, ridicând cruciadele şi permiţând papalităţii să devie una din forţele cele mai active ale evului mediu, nu numai în domeniul spi-

www.dacoromanica.ro

ritual, ci şi în cel politic. Atât cruciadele cât şi supremaţia papalităţii reprezintă faze nouă şi originale în istoria lumii. Dar cruciadele, pornite cu mult avânt şi puţină raţiune, nu îşi realizează scopul propus, căci pământurile sfinte rămân în mâna Musulmanilor, iar Papalitatea după o scurtă fază de ascendenţă în domeniul politic, se retrage în domeniul spiritual, unde curând va fi atacată de reforma pornită tocmai dela popoarele germanice. Deci faze de transiţie, de durată relativ scurtă şi în bună parte sterile.

Din acelaşi fond sentimentul germanic răsare în contact cu credinţa creştină, cavalerismul, cea mai frumoasă floare a Evului Mediu. Cavalerul se dedica apărării credinţei, a văduvei şi orfanului şi amorului ideal. Dar şi această instituţie ideală degenerează repede, mai ales în Germania, în banditism (Raubrittertum) şi în dreptul pumnului (Faustrecht). Impotriva ei se nasc societăţi secrete, ca acea teribilă *Feme* din Vestfalia, de care nu scapă niciun condamnat. Deci iarăşi manifestarea originală, dar transitorie şi repede degenerată.

Cazul cel mai interesant şi asupra căruia voiu insista ceva mai mult, nu numai spre a explica diagrama evoluţiei istorice, ci şi spre a pregăti restul conferinţei mele, este al complexului de instituţii sociale care a fost numit feudalism.

Feudalitatea are şi ea la origine o datină de natură sentimentală, care există la toate popoarele ariene, dar la popoarele germanice se păstra cu mai multă intensitate. Anume: Când un şef german proiecta o expediţie, se prezenta în adunarea tribului şi întreba cine vrea să-l urmeze. Cei care se ofereau, *se legau prin jurământul de fidelitate.* Aceştia erau soţii, *comites,* cum îi aminteşte şi Cesar şi Tacit, care se devotau cu trup şi suflet şefului. In caz de victorie şeful le distribuia prada. Mai târziu această instituţie primitivă şi bazată pe devotamentul nemărginit faţă de şef devine *permanentă.* Şeful avea totdeauna lângă dânsul pe *comites* şi pe copiii acestora, *adolescentuli,* care sunt crescuţi în acelaşi devotament personal faţă de şef. Jurământul de credinţă care lega pe soţi de şeful lor creia o astfel de solidaritate, încât la moartea şefului deosebit de iubit, comiţii se omorau şi ei. In sec. IV Amian Marcellin citează sacrificiul de bunăvoie al

www.dacoromanica.ro

soţilor, la moartea unui principe alaman. Faptul aminteşte şi sinuciderea tuturor nobililor daci la moartea lui Decebal, când acesta se înjunghie ca să nu cadă în mâna lui Traian.

Această gardă, atât de devotată încât servea nu numai în războaie ci şi ca unealtă pentru răzbunări personale şi asasinate, era răsplătită de şef, apoi mai târziu de rege sau împărat, prin daruri de pământ, *fiefuri* date ca *beneficii,* dar care de drept aparţineau suzeranului. Vasalul lua usufructul pământului, cu obligaţia de a veni cu oaste la război, de a furniza produsele pământului necesare pentru curte, şi de a ajuta la înzestrarea copiilor princiari. Fieful *se moştenia,* trecând dela comiţii vasali la fiii lor, acei adolescenţi sau puri comendati, crescuţi şi ei la curtea suzeranului în acelaşi spirit de devotament nemărginit. Dreptul de folosinţă se întărea deci prin ereditate, fără să poată deveni însă un drept de posesiune. Comiţii puteau, la rândul lor, să treacă folosinţa, în aceleaşi condiţiuni, la un sub-vasal, nobil mai mărunt, care şi acesta o transmitea fiilor săi, fără a avea drept de stăpânire, ci numai de folosinţă. Bine înţeles, pământul nu era stăpânit nici de lumea ţăranilor sau servilor, „la roture" (dela ruptarius, om care fărâma pământul) care trăia în contact cu brazda, o muncea şi se hrănea din ea dând dijmă stăpânului.

Atunci al cui era pământul? Cine era stăpânul, proprietarul? In teorie era suzeranul. Dar prin astfel de cedări şi subcedări, atâtea drepturi secundare se strecurau asupra *aceluiaşi* pământ, încât dreptul suzeranului rămânea transcendent şi inaplicabil iar teoreticienii medievali îl distingeau ca *jus eminens* spre deosebire de *jus utile* al celui care avea folosinţa pământului. Vechiul drept roman de proprietate, al omului care moşteneşte, capătă sau cumpără un pământ, care de acum rămâne numai al său, fără niciun alt amestec, — se prefăcuse *într'un simplu drept de a pretinde îndeplinirea unor anume obligaţiuni.* Se diluase, se alterase în natura lui, fără să fie înlocuit printr'un drept de posesiune al vasalului sau subvasalului. Aceasta însemna nici mai mult nici mai puţin decât desintegrarea proprietăţii (Calmette, La société féodale, p. 9).

Această situaţie paradoxală e specific feodală. Dar evoluţia nu putea rămâne aci. Dreptul suzeranului, jus eminens,

www.dacoromanica.ro

se subţiase atât de mult încât îşi pierde cu timpul orice sens. Vine o zi când proprietarul suzeran nu mai e înţeles şi *e dat la o parte, împreună cu vasalul intermediar, iar umilul subvasal sau arendaş rămâne posesorul şi deplinul proprietar.* In locul unei înalte aristocraţii de curte, devotate suzeranului, se desvoltă acum o aristocraţie *regională,* risipită în toate provinciile şi cu legături slabe faţă de rege sau împărat. Deci iată că şi autoritatea suzeranului se micşorează. Şi se va micşora mai mulţ. Căci prinţii au războaie şi certuri feroce de familie, în care fraţii şi cumnaţii se sfâşie între ei. Pentru războiu trebue ostaşi, deci vasali care vin cu oamenii lor echipaţi şi *flămânzi.* Pentru întreţinerea oştilor, pentru aceste ajutoare continui, vasalii trebue plătiţi. Fiindcă banii aproape dispăruseră din circulaţie, din vremea romană, principele nu se putea achita decât în natură, dăruind pământurile fiscului şi decretând privilegii şi imunităţi. Când se găsiau mai mulţi pretendenţi în luptă, cu aceleaşi drepturi teoretice, contele sau baronul era liber să recunoască şi să ajute pe unul sau pe altul. Deci serviciile vasalului pot fi târguite şi obţinute de cine dă mai mult. Şi astfel, spre a-şi susţine tronul, suveranul rupe câte un fleuron al coroanei sale, cedează mereu din puterea sa, iar vasalul devine din ce în ce mai independent.

Se întâmplă o invazie bruscă de barbari, cum au fost multe în sec. IX şi X. Pe neaşteptate, la o trecătoare, de-a-lungul unei văi, în preajma unei cetăţi, apar cete devastatoare de Avari sau Unguri din Est, ori de Arabi din Sud. Cine se putea opune eficace, decât nobilul local cu oamenii lui? Ca întotdeauna, la pericol, se deşteaptă un viu spirit de asociaţie local. Populaţia se adună în jurul seniorului, pe care îl ascultă orbeşte, fiindcă el e apărătorul satului, bisericii, ogorului. Seniorul local ajunge adevăratul Domn. Regele sau Impăratul sunt atât de departe, pot face atât de puţin încât, pentru supuşi, e mai mult o abstracţie.

Ca să comande valea, seniorul îşi clădeşte un burg sau un puternic castel, pe înălţimea cea mai favorabilă, între zidurile căruia se pot adăposti, la nevoie, pe lângă personalul castelului, şi populaţia vecină. Şi astfel Francia şi Germania carolingiană „se herissent de châteaux" după expresia

www.dacoromanica.ro

lui Quiteherat. Numele atâtor castele amintesc adesea muntele şi stânca: Montehéry, Montaigu, La Ferté (Firmitas = poziţie întărită), Guildfort, Rochefort, La Roche, Reichenstein, Dreifels, Hohenstaufen, etc. De acest castel sau burg, care îl leagă indisolubil de pământ, seniorul e foarte mândru. Privind turnurile semeţe ale castelului Gaillard, Richard Inimă de leu exlamă: „Ce copil frumos am eu! Şi nu are decât un an!". Unul din baroni declară: „De aşi sta cu un picior în Paradis şi cu celălalt în castelul meu Naisil, mi-aş lua piciorul din Paradis ca să-l pui alături de cel din Naisil" (V. Vedel, Heldeleben I, 127). Ca să se identifice mai deplin cu pământul, seniorul adaugă la numele său numele pământului. De aci particula nobiliară, care implică posesiunea de pământ, deci privilegii şi nobleţe.

Vechiul Stat se pulverizează într'o infinitate de domenii seniorale. Autoritatea suveranului e aproape fictivă. In locul ei s'a substituit autoritatea seniorilor locali. Această prefacere aduce schimbări adânci în spiritul vremii. Se naşte o perioadă de *individualism* cum nu mai cunoscuse Europa. Nobilul e emancipat şi orgolios. Mai păstrează obiceiul de a-şi trimite fiii la curtea suzeranului, singurul loc unde se căpăta o spoială de cultură şi unde mai ales se învăţa arta războiului. Dar ce schimbare! Pajul nu mai e copilul drăguţ şi timid ca o fată. Acum e un maimuţoi obraznic, care nu vrea să puie masa şi să cureţe talerul prinţului său, care vorbeşte tare, se ceartă cu personalul curţii, bate în masă şi calcă apăsat, cu pumnul pe mânerul spadei. (Acestea nu sunt amplificări personale, ci fragmente citate după Chansons de geste ale vremii). De altfel părinţii sunt la fel. In cântarea epică „Garin le Loherain", baronii se ceartă şi se bat în faţa regelui, îl ameninţă dacă nu vrea să facă ce spun ei, şi nu ţin seamă de ordinele lui. Odată regina însăşi e apostrofată cu vorbele: „Tais folle garce" care s'ar putea traduce cuviincios în româneşte: Taci muiere nebună!

Dar numai anume nevoi politice şi de intrigă îi fac pe aceşti nobili să apară la curte. Ei preferă să trăiască în cuibul lor de vultur, de unde ameninţă valea, poruncesc locuitorilor după bunul lor plac şi se luptă cu seniorii vecini, tot aşa de orgolioşi, de violenţi şi de sensibili la orice li se pare atin-

www.dacoromanica.ro

gere a onoarei lor. Toată Francia devine un câmp de lupte pasionate şi sălbatece în care se uită spoiala de civilizaţie şi frica de Dumnezeu. Garin cu fiii săi învinge pe Guillaume, apoi îl ucid şi îi aruncă în pulberea drumului inima, ficaţii şi plămânii. Begon înfrânge în luptă singulară pe Isoré, îi despică pieptul, îi scoate măruntaiele cu mâinile şi le svârle în obrazul prietenului lui Isoré: „Na! ia inima prietenului tău, pune-i sare şi fă-ţi o friptură!". Poesiile epice ale vremii, ca Roland de Cambray şi Garin le Loherain sunt pline de astfel de scene, descrise de poeţi cu o înspăimântată admiraţie. (Vedel I, 128).

In rezumat, în epoca de apogeu a feodalismului, regele se află pe vârful piramidei sociale aproape paralizat şi despărţit complet de poporul său care geme la baza piramidei aşternut sub capriciul seniorilor. Aceştia, care concentrează toată puterea activă, se măcelăresc reciproc, devastează frumoasele pământuri ale Franciei, sacrifică populaţia şi clatină tot ce mai rămăsese stabil. Biserica odată respectată şi temută, nu mai are nicio autoritate. Nobilii năvălesc în catedrale şi mănăstiri şi se ucid până pe altar. Biserica se pleacă şi ea la obiceiurile timpului. Abaţii de mănăstiri îmbracă armura de oţel şi armează pe călugări. Episcopii, deveniţi seniori, conţi şi duci, nu se sfiesc dela jurăminte false şi dela trădare.

In această epocă de anarhie nobiliară trebue aşezat punctul cel mai coborît al diagramei reprezentând mersul civilizaţiei europene. Iată cum e caracterizată vremea de prof. J. Calmette din Toulouse: „Se părea că lumea occidentală merge spre o fărămiţare completă a puterii, că nimeni nu va mai păstra un crâmpeiu de putere suficientă spre a îndeplini o acţiune deoarece are eficacitate şi că totul se va preface în pulbere. Fiefurile se desfac, puterile şi drepturile se măruntesc... orice autoritate e pe cale de completă desintegrare" (p. 70).

E ceea ce am numit la început faza de coborîre şi de transiţie, extrem de originală dar extrem de periculoasă, din fericire repede trecătoare. Căci reacţiunea se schiţează din sec. XI. Ea porneşte şi de sus şi de jos. Regele care îşi măcinase puterea ca să se menţie, acum profită la rândul său de

www.dacoromanica.ro

rivalitatea dintre seniori care, cu cât se devorează mai mult, cu atât contribue la refacerea puterii regale. Apoi chiar marii seniori se desmeticesc. Ei se fixează pe poziţiile lor excepţionale şi întorc dreptul feodal împotriva vasalilor prea îndrăzneţi. Ajung chiar să înţeleagă că e mai prielnică o apropiere de şeful lor natural, regele, şi încep a schiţa o politică dinastică. Dar ce e mai interesant şi în adevăr surprinzător e faptul că *de jos* începe o mişcare timidă dar din ce în ce mai intensificată. O mişcare persecutată la început şi de rege şi de seniori şi de biserică, şi care totuşi se impune. E vorba de *mişcarea de emancipare a oraşelor.*

Cum îndrăzneşte bădăranul oraşelor să se mişte sub aceste forţe teribile care stau deasupra lui şi care sunt deplin stăpâne? Moştenise orăşeanul drepturi din trecut? Le câştigase prin revoluţii? O minte ingenioasă inventase un statut care să se impună feodalităţii? Sau un rege îl ajutase, cum s'a crezut un timp despre Louis le Gros (urcat pe tron târziu, abia la 1108)? Nimic din toate acestea. Pe alocuri au fost câteva revolte şi câteva sprijine regale. Regele a ajutat unele oraşe, dar nu pe domeniul regal, ci pe al duşmanilor. Insă acestea erau amănunte fără importanţă. Emanciparea oraşelor se face *în chip spontan, pe mari întinderi ale feodalităţii, dela Mediterana la Marea Nordului, dela Atlantic la M. Baltică.* Şi se face aproape fără voia orăşeanului, care e ridicat ca de o forţă tainică şi irezistibilă. Forţa aceasta *nu* vine din lumea feodală. In mare parte ea nu aparţine omului, ci pământului, drumurilor, bâlciurilor, oraşelor, bogăţiilor materiale care se cer înmulţite. E forţa curentului economic, adormit de împrejurări şi care acum se deşteaptă şi îşi caută punctele de sprijin în vechile cetăţi moarte.

Şi acum ne vom întoarce puţin să privim oraşele franceze în trecut. Cer iertare de lunga expunere de până acum a stărilor sociale medievale. Dar problema oraşelor se leagă intim de aceste stări. Spre a o înţelege mai bine mi s'a părut că e necesar să redăm atmosfera specială a vremii, atât de deosebită de ceea ce cunoaştem din istoria ţinuturilor noastre.

Oraşul e o exteriorizare economică. Aglomerări mărunte: cătune, sate, târguleţe se pot naşte în locuri foarte deosebite; oriunde un grup de oameni îşi găseşte o posibilitate de exi-

www.dacoromanica.ro

stenţă convenabilă. Lângă un izvor, sau de-a-lungul unui râu sau unui ţărm de mare. Intr'o insulă, la o cofluenţă sau lângă un vad La o trecătoare, dar şi într'o înfundătură ferită de drumul mare. Pe o vale, dar şi pe o margine de podiş sau pe un vârf de colină. In marginea pădurii, dar şi în mijlocul pădurii unde se deschide o poiană. Toate aceste împrejurări pot deveni favorabile stabilirii unui sat; toate care în îngustul lor orizont local, oferă o posibilitate de vieaţă mai înlesnită. Adică: apă mai bună de băut, ceva mai multă hrană, ceva mai multe înlesniri de muncă, ceva mai bun adăpost, o situaţie de apărare mai avantajoasă. Şi binecuvântatul pământ al Europei şi în special al Frnţei, are atâtea prilejuri de acest fel, încât e ca un bulion de cultură în care oriunde ai înţepa se poate naşte o colonie de microbi.

Insă nu toate satele devin oraşe. Oraşul nu e deci o formă de maturitate a unei alcătuiri tinere, care ar fi satul. Sunt oraşe foarte vechi şi oraşe foarte tinere. Nu e necesar nicio aglomerare mai numeroasă. Sunt sate de 3—4 ori mai populate decât oraşele vecine şi la noi s'a făcut o greşeală când, anii trecuţi, câteva sate au fost ridicate la demnitatea de oraşe fiindcă aveau o populaţie mai numeroasă. Acum ele se numesc oraşe dar tot sate au rămas.

Oraşul e un organism geografic superior, cu o vieaţă mai intensă, cu putinţa de a preface bunurile şi a le face să circule mai viu, cu o consumaţie mai mare care nu poate fi satisfăcută de îngustul orizont local. Oraşul absoarbe puterile sale de pe o suprafaţă mult mai vastă şi la rândul său iradiază influenţe pe suprafeţe mult mai vaste. Oraşul e un *focar,* o concentrare de forţe de absorbţiune şi de revărsare. E ca un ganglion al sistemului economic, un punct de elaborare. Oraşul presupune o activitate economică superioară, o industrie dar mai ales un comerţ centralizat într'o piaţă permanentă care comandă o întreagă regiune. Că oraşul e un organism economic superior cu legături exterioare, se poate vedea şi din planul unui oraş, desvoltat natural, unde primul lucru care isbeşte este convergenţa într'o piaţă a câtorva străzi largi care au legături directe cu arterele principale ale ţării. Şi că aceste drumuri principale sunt fecunde, se poate vedea după casele care se îndeasă de-a-lungul lor, până de-

www.dacoromanica.ro

parte în câmp, dând oraşului o formă tentaculară. De sigur, pentru apărare, oraşul se poate închide în ziduri care îi dau o formă globulară, cum au toate cetăţile Evului Mediu. Dar dacă oraşul prosperează, el se revarsă peste ziduri, în mahalale exterioare, faubourguri, care capătă iarăşi forma tentaculară impusă de drumurile principale.

Nu vreau să vă obosesc cu consideraţii geografice. Dar cred că acum apare clar faptul că oraşul e o manifestare geografico-economică. El se naşte unde împrejurările geografice permit curente şi concentrări economice, indiferent dacă în acel loc a fost sau nu a fost un sat; el se desvoltă în măsura intensităţii curentului economic şi se desface sau chiar moare, dacă acest curent slăbeşte sau dispare.

In lumina acestor constatări să privim oraşele franceze în vremea care ne interesează.

Franţa medievală moştenise o mulţime de oraşe din epoca romană. Aceste oraşe nu erau toate întemeiate de Romani. Unele din ele continuau vieaţa vechilor târguri galo-celtice. Dovada o avem în numirile lor. De pildă: *Lugdunum* = Lyon, *Verodunum* = Verdun, *Augustodunum* = Autun, au toate terminaţia *dunum* care în celtică înseamnă „colină". Deci oraşe clădite pe înălţime. *Rotomagus* = Rouen, are terminaţia *magus*, care înseamnă centru de habitaţiune. Deci oraş născut dintr'un sat. *Samarabriva* = Soissons, are terminaţia *briva*, care înseamnă pod. *Divona* = *Cahors* înseamnă fântână. *Nametum*, lângă actualul Clermont Ferrand, înseamnă templu. Augusto*ritum* = Limoges, înseamnă vad. *Condate* = Rennes, înseamnă confluent. Chiar însemnarea acestor cuvinte: fântână, colină, confluent, pod, vad, arată că nu e vorba de adevărate oraşe, ci mai mult de sate sau de târguri care nu au devenit oraşe decât sub Romani.

E foarte interesantă repartizarea acestor oraşe romane. Cele mai multe se aflau în *Provincia romana* care cuprindea toată valea Ronului până la Geneva şi Languedocul cu basinul superior al Garonei. Din această provincie pornea un şirag de oraşe aproape tot atât de dese pe Saône, prin Champagne, Picardie şi Flandra. Restul Galiei avea puţine oraşe. Cele mai multe oraşe se află în Provenţa, fiindcă aci, spre Mediterana, se afla atunci faţada economică a Galiei, cu cel

www.dacoromanica.ro

mai intens schimb atât pe mare cât şi spre Italia. De aci însă singurul drum de circulaţie, indicat de natură era valea Ronului prelungită cu a Saônei, de unde se putea trece, prin curmături puţin înalte în şesul larg din Champagne, iar de aci în basinul Senei, Meusei, Escautului şi Sommei, deci spre Atlantic. Numai pe acest coridor natural se putea ajunge mai uşor dela Mediterana în câmpia Flandrei şi pe ţărmurile mărilor nordice. Tot pe aci se putea trece uşor în Marea Britanie. Era firesc ca pe acest coridor să se stabilească un drum important şi activ, de-a-lungul căruia să se întemeieze oraşe.

Aceste oraşe erau înfloritoare în epoca de prosperitate a imperiului roman. Dar numai până în sec. III Căci acest secol e însemnat prin mari frământări politice (au fost odată 30 de împăraţi romani în acelaşi timp!), prin prădări dese de barbari şi prin o ciumă teribilă care a durat 14 ani şi a secerat jumătate din populaţia imperiului. Oraşele se golesc şi se micşorează, înconjurându-se de ziduri. Unele nu mai ocupă decât un sfert din vechea întindere; altele numai o zecime, altele numai o douăzecime. Astfel Autun care acoperea 200 ha. se restrânge numai la 10 ha. După afirmările istoricului Ferd. Lot: „Dela Aurelian în tot timpul rămas imperiului şi în tot timpul Evului Mediu, un oraş e o *cetate* fortificată, având rar mai mult de 20—50 ha. Adesea însă şi mai puţin". (La fin du monde antique et le début du Moyen-Age, p. 82). Astfel Bordeaux, oraş important în timpul prosperităţii, se restrânge la 23 ha. Nantes, Rouen nu au decât 16 ha. Beauvais, Tours, Rennes, 10 ha., Senlis numai 6 ha. S'a putut stabili că populaţia acestor oraşe era foarte redusă: între 3000—6000 locuitori. Cele 20—25 ha. nu puteau avea mai mult de 6000 loc.

Această populaţe rară cumpără puţin. Alimentaţia era simplă şi frugală: pâine de grâu, legume, untdelemnuri, puţină carne. Numai carnea de porc şi de capră era apreciată (de aci numele *boucher* = măcelar, care nu vine dela *bouche*, ci dela *bouc* = ţap). Vin se bea puţin.

Tot aşa cu vesmintele care erau făcute în casă, foarte simple şi rar schimbate. Nu exista rufărie. Cămaşa, de origine germană, nu devine rufă de corp decât într'un stadiu înaintat al Evului Mediu. Au fost regine care se mândriau

www.dacoromanica.ro

când aveau trei cămăşi. Casele iarna nu erau încălzite. Se aprindea numai un mangal. Lumina era dată de un opaiţ. Mobila era sumară: un pat cu perne, o masă, scaune, lăzi. Cetăţeanul trăia puţin în casă. El se plimba pe străzi, pe sub arcade, în piaţă, la băi unde e silit să se ducă des din cauza lipsei de rufărie.

Cum se putea desvolta în astfel de condiţiuni o industrie şi un comerţ? Lumea galo-romană şi mai târziu cea galo-francă producea puţin, transporta puţin şi vindea puţin (Lot 87). Şi acest fel de vieaţă a continuat, fără mari schimbări, mai multe secole. Totul se reduce cu încetul la o economie *rurală*. Pământul ajunge bogăţia prin excelenţă, aproape unică. Oraşele rămân în fiinţă, în Sud ca reşedinţe episcopale şi seniorale, în Nord numai ca reşedinţe episcopale, dar vieaţa economică s'a retras din ele.

Această stare se agravează în sec. VIII. In adevăr, înainte de anul 700, Arabii cuceriseră Africa, Spania şi insulele Mediteranei occidentale. Din Baleare, din Corsica şi Sardinia, din Sicilia, ei trimeteau flote de pradă asupra oraşelor creştine. Toată coasta Provanţei şi Italiei era paralizată. Orice comerţ cu Orientul, imposibil. „Creştinii nu mai pot face să plutească o scândură" spune pitoresc un scriitor arab. Mai rămânea o activitate economică în Nord, unde se făcea negoţ cu Anglia şi unde şlepurile pluteau pe Escaut, pe Meusa şi pe Rin, în legătură, probabil, cu nevoile curţii carolingiene dela Aix la Chapelle. Dar şi aci, peste puţin, incursiunile normande distrug porturile şi amorţesc orice activitate economică. Imperiul carolingian este complet blocat. El ajunge un stat pur continental. Pământul rămâne singurul isvor de bogăţie. Din el trăieşte toată lumea dela împărat până la cel mai umil serv. Oraşele sunt relicve ale trecutului. Celula de vieaţă e domeniul seniorului. In castelul acestuia se adună rezervele de hrană şi funcţionează câteva ateliere în care lucrează mai ales femeile (de aci numele de „ginecee").

Singura urmă de activitate comercială, pur locală, o dau bâlciurile temporare, care sunt foarte numeroase. Dar tocmai aceasta arată că erau neînsemnate. Afară de câteva (în special bâlciul din Lendit lângă Paris), restul sunt exact ca târgurile noastre de săptămâni. Ţăranul şi ţăranca aduc

www.dacoromanica.ro

câteva ouă, câteva găini, ceva fuioare de lână, o cergă. Aci se adună mai mulţi gură-cască decât cumpărători, cum dovedeşte o interdicţie a lui Carol cel Mare ca servii de pe domeniile sale să nu mai rătăcească fără rost prin bâlciuri.

Mai exista o singură categorie de negustori ambulanţi. Cei care apar întâi şi rezistă la toate dezastrele: Evreii. Aceştia sunt dovediţi din sec. I, dela cucerirea Galiei şi până în epoca de mare depresiune din sec. VIII. Cu secretul lor de a se strecura printre toate obstacolele, ei veneau din lumea islamică cu mărfuri din Orient. Cu zâmbetul obsecvios, cu gesturi misterioase, pătrundeau în castele, desfăceau cârpa murdară a balotului şi eau scot din ea şaluri preţioase, văluri fine, mătăsuri, smalţuri şi fildeş pentru castelane, brocarturi de odăjdii şi smirnă pentru episcopi. Marfă care ocupă puţin loc şi costă multe parale.

Lumea nu simţea prea mult depresiunea economică. Omul se adaptează repede la toate stările. Biserica încuraja acest fel de vieaţă. Pentru ea pământul e singurul fundament al ordinei sociale. Pământul a fost dat de Dumnezeu ca să ne putem duce vieaţa pe el în vederea salvării eterne. Sărăcia e de origine divină. A dori să te îmbogăţeşti înseamnă a cădea în păcatul avariţiei. Dacă eşti bogat trebue să dai prisosul săracilor. A lua dobândă e o crimă şi a înmulţi banii prin negoţ e aproape tot atât de mare păcat.

Şi totuşi, cum am mai spus, reacţiunea începe. In sec. X şi mai ales al XI, mişcarea comercială se intensifică şi birueşte în secolele următoare. Iată cum explică fenomenul Henri Pirenne din care scot cele mai multe din aceste date:

Primul impuls vine tot din afară, din Sud şi din Nord. Dacă mediterana occidentală era musulmană, cea orientală era liberă. Imperiul bizantin bătuse flotele arabe, care nu mai îndrăzneau să se apropie. Liberă era şi Adriatica, unde negustoreau Veneţienii. Aceştia se făcuseră indispensabili la aprovizionarea Constantinopolei şi căpătaseră mari privilegii devenind singurii stăpâni ai mării. Din ce în ce mai puternici şi mai lacomi, aceşti negustori nu se sfiesc să intre în legături cu păgânii, corora le aduc pentru haremuri fecioare slave răpite de pe coasta Dalmaţiei, lemn şi fier pentru construcţia corăbilor care aveau să lupte contra creştinilor. In

www.dacoromanica.ro

schimb primeau mătăsuri, giuvaeruri, aromate, atât de rare în Occident. Zadarnic Papa îi ameninţă cu excomunicarea. Veneţia trebue să trăiască şi hrană nu se poate scoate din nisipul lagunelor. De altfel Veneţienii îşi făceau o socoteală negustorească. Isbutiseră să aducă în sec IX, din Alexandria, moaştele Sf. Marcu şi acum erau siguri de protecţia sfântului. Şi în adevăr, le merge atât de bine încât întind negustoria şi spre Apus în valea Padului şi apoi peste Alpi, până în bâlciurile din Champagne. După pilda lor, încep să se mişte alte oraşe italiene. Pisa şi Genua isbutesc în sec XI să gonească pe Arabi din Marea Tireniană. Şi astfel coasta mediterană franceză reînvie.

In Nord, din alte motive, se petrece un fenomen similar. Normanzii, după ce se satură de pradă, devin negustorii M. Nordului, precum fraţii lor Varegii după ce au fost întâi piraţi se făcuseră negustorii Rusiei până la M Neagră. Toţi aveau ca centru insula Gotland din Baltica, unde s'au găsit nenumărate monezi greceşti, islamice, franceze şi engleze. Cabotajul acestor negustori neobosiţi leagă toate porturile germane, flamande şi engleze.

Era imposibil ca aceste două mari zone de activitate comercială, ţărmul Mediteranei şi ţărmul M. Nordului, să nu puie în mişcare şi rotiţele intermediare ale continentului. Legăturile se stabilesc pretutindeni, atât în Francia cât şi în Germania. Drumurile de uscat şi fluviale îşi recapătă animaţia, şi odată cu ele se deşteaptă oraşele.

E uşor de spus: Comerţul reînviază şi odată cu el se deşteaptă vieaţa oraşelor. E mai greu de explicat acest fenomen într'o societate crispată de pământ şi înlânţuită de datini, cum am văzut că se înfăţişa cea feodală. Cine putea avea iniţiativa? Biserica, Regele şi Seniorii. Asupra bisericii nu încape îndoială: după ea, comerţul era un păcat. Mai rămânea Regele şi seniorii. Dar aceştia nici nu se gândiau. Se simţeau foarte bine în situaţia lor care implica numai foloase. Şi totuşi fenomenul s'a produs pe dedesubtul celor puternici care au trebuit să-l recunoască. Oricât de grea şi de impozantă ar fi corabia, când vine fluxul, ea e săltată pe nesimţite, cu toate protestările grinzilor şi otgoanelor. Nu sunt documente destule după care procesul să fie urmărit în

www.dacoromanica.ro

amănunte. Dar din ce se cunoaşte, iată explicarea plauzibilă pe care o dă Pirenne:

Când pulsaţia comercială începe la marginea ţării, când mărfuri se debarcă şi alte mărfuri se cer în porturi, trebue să fie cineva care să le ducă spre interior şi din interior către porturi. Aceştia sunt negustorii. Dar un negustor trebue să fie liber să se mişte, să cumpere, să vândă, să dispuie de averea lui. Deci prima cerinţă e *libertatea*. Negustorii o cer Domnului, nu individual, ci în corporaţii, în confrerii religioase. Nu o cer prin o atitudine revoluţionară. Ei nu protestează contra autorităţii Episcopului, Prinţului, Seniorului. Ei nu pretind decât *posibilitatea de a-şi exercita ocupaţia de negustori*. De altfel mulţi din ei posedă această libertate, de oarece sunt emigranţi veniţi de prea departe. Fiindcă nimeni nu-i reclamă, nu pot fi consideraţi ca servi. Sunt deci liberi.

In astfel de condiţiuni şi fiindcă reclamaţiile sunt tot mai dese — uneori însoţite de revolte primejdioase — de voie de nevoie, Domnii cedează. Unii protestează, cel puţin din gură, ca acel Guibert de Nogent care fulgeră împotriva comunei: „nume nou, nume detestabil". Cei mai mulţi se supun împrejurărilor, care de altminteri le aduc mari foloase, căci orice drept se târgueşte şi se cumpără. Negustorii capătă *libertate*.

Incep să umble pe drumuri însoţiţi în caravane spre a se apăra la nevoie. In mersul lor au nevoie de popasuri şi de antrepozite, unde să-şi păstreze marfa în siguranţă. Aceste popasuri şi antrepozite nu pot fi decât oraşele apărate de ziduri. In schimbul unei dări, seniorul le dă dreptul de găzduire. Când în cetate nu e loc destul sau când afacerile prosperează, negustorii îşi construesc adăpost în afară de burg, în fauburg (foris, burgum), pe care îl ocolesc cu palisade sau ziduri. Aceste fauburguri sunt pline de atâta activitate şi cresc atât de repede încât curând viaţa se deplasează din burg în fauburg. Şi astfel în scurt timp inima oraşului, vechiul burg, rămâne ruinat şi pustiu, înconjurat de brâul fauburgurilor animate şi prospere.

Iată cum se explică această rapidă prosperitate. Căpătarea libertăţii se extinde dela corporaţii la teritoriul urban pe care îl ocupă. Oraşul devine un loc de libertate în

www.dacoromanica.ro

contrast cu domeniul care e loc de servitute. „Die Stadtluft macht frei“ spune un proverb german. Aerul oraşului te face liber. Ajunge să locueşti un an şi o zi, îndeplinindu-ţi toate obligaţiile, într'un oraş, ca să te poţi bucura de libertate şi să poţi fi primit, cu formalităţi şi garanţii, în comunitate.

Aceste condiţiuni favorabile aduc o afluenţă neobişnuită dela ţară la oraş. In Flandra, unde cazul e tipic, toată mica industrie a ţesătorilor de postavuri, care era risipită prin sate, se concentrează în oraşe, unde marfa se poate vinde direct, unde ţesătorul îşi alege lâna importată din Anglia, unde stăpânii piuelor găsesc săpun şi vopsitorii materii colorate. Centrul comercial aduce deci, paralel, desvoltarea centrului industrial. Dar şi desvoltarea densităţii. Căci tot aci se adună acum cei care umblă fără căpătâi pe drumurile medievale. Şi sunt numeroşi. Sunt cei goniţi de pe locurile lor, de foamete sau de războaie dese. Sunt cei care erau prea mulţi la casa părintească, şi din care mezinii au plecat să-şi caute hrana în lume. Sunt cei care s'au purtat în aşa fel încât simt că nu le prieşte o şedere prea îndelungată într'un loc.

Şi astfel populaţia se înmulţeşte şi oraşul prosperează.

Comuna astfel formată n'are nevoie numai de libertate. Ii trebue reguli după care negustorii să facă transacţii, căci vechiul drept rural nu prevede transacţii comerciale. Astfel se naşte, din experienţă, un *jus mercatorum* care va fi recunoscut şi va deveni dreptul comercial. Desvoltarea oraşului aduce şi un drept administrativ. Aglomeraţia urbană cere lucrări de construcţie, de amenajări, de întreţinere a fortificaţiilor. Se schiţează deci organizarea municipală. In acelaşi fel se naşte o organizaţie financiară, o magistratură urbană (prudhomme-atul).

Oraşul devine o organizaţie puternică, *dar nu democratică,* cum s'ar crede la prima vedere. El nu se ridică în sens de protestare împotriva lumii feodale, ci îşi face loc şi se încadrează în feodalitate. Oamenii oraşului sunt liberi, dar nu egali. Negustor numai la început a însemnat burghez. Acum burghezul e un om cu prerogative speciale, un fel de nobil al comunei. Există o întreagă ierarhie burgheză care nu se înfrânge. Fiecare e mândru de rangul lui câştigat prin silinţe de generaţii. Copilul moşteneşte rangul tatălui său.

www.dacoromanica.ro

La conducerea multor comune există alegeri dar, ca şi cum s'ar fi descoperit de atunci secretul alegerilor noastre politice, sufragiul se repartizează în aşa fel încât e ales mai totdeauna cel mai influent şi mai bogat.

'Comuna însăşi capătă un rang special în ierarhia feodală. Ea e considerată aproape ca o seniorie. Are insigne materiale: pecetea, simbolul puterii legislative; are drapelul său în jurul căruia se grupează miliţienii armaţi. Are armele sale, încununate de zid cu creneluri, ca să se ştie că e o cetate fortificată. Ca şi castelul seniorial, primăria — casa sfatului, are donjon sau beffroi, foarte semeţ, foarte înalt. Din vârful acestuia clopotul cheamă pe burghezi la adunări, pe împricinaţi la tribunal, pe muncitori la lucru. Tot aci se anunţă solemn deschiderea târgului sau se dă alarma la incendii sau la atacul duşmanilor.'

Evident deci, oraşul medieval nu se simte izolat de lumea feodală şi nu se desvoltă ca o înfruntare democratică împotriva ordinei sociale, cu gândul să o dărâme. Acest gând se va ridica mult mai târziu din plebea oraşelor. Oraşul medieval se simte bine în vieaţa feodală şi e animat de un spirit de *imitaţie* şi cel mult de *emulaţie,* care se concretizează în toată înfăţişarea lui exterioară. — Catedrala, întotdeauna fumoasă, de multe ori miraculoasă, rămâne în centrul cetăţii şi ea e clădită pentru eternitate, în proporţii atât de uimitoare, tocmai în epoca de avânt viguros al oraşelor. Palatul episcopal, castelul seniorial, înconjurate de grădini, rămân cam părăsite, dar respectate, cu acel aer de demnitate şi de distincţie pe care îl imprimă vremea. Clădirile publice şi în special primăria, imită stilul gotic sau roman al catedralei şi castelului, uneori cu mai multă opulenţă şi cu dorinţa de a afişa bogăţia oraşului. Casele burgheze se adaptează şi ele aceluiaşi stil şi uneori această arhitectură urbană reuşeşte să creeze locuinţe mai confortabile şi mai simpatice decât ale seniorilor. O piaţă se află totdeauna în centrul comercial al oraşului. De multe ori această piaţă e chiar piaţa catedralei. E singurul loc deschis al oraşului, ocolit de case cu arcade pe subt care se pot plimba burghezii. De altfel catedrala însăşi e un loc de adunare populară, un fel de anexă cuviincioasă a pieţii. Restul oraşului e plin de strade

www.dacoromanica.ro

înguste, sucite, întunecoase, cu şanţul de scurgere pe la mijloc. Deoparte şi de alta, se înalţă case strâmte, cu bârne aparente, cu multe etaje care înaintează asupra străzii, cu ferestre mici, cu acoperişuri în „pignon". Pe aceste uliţe se deschid largi prăvălii umbroase care îşi scot marfa afară. Tot afară, cel puţin pe vreme bună, lucrează şi micul meseriaş. Şi cum tot pe stradă se joacă toţi copii, umblă găinele şi porcii după mâncare, se poate închipui uşor starea de higienă, înlesnirea de circulaţie, dar şi pitorescul cetăţii medievale.

Oraşul reînviase. In realitate se născuse o nouă forţă, un nou aspect de civilizaţie medievală, o nouă formă de grupare socială şi o nouă formă de drept.

Seniorii simt curând importanţa acestor aglomerări urbane, atât de bănoasă. Se ajunge la extrema opusă. Ori unde se prevede un curent de circulaţie, un punct care poate deveni un adăpost de negustori, se creează un oraş. Sec. XII, XIII şi XIV sunt pline de înfiinţări de „oraşe nouă". Puterile mari şi mici se iau la întrecere: episcopi, abaţi, baroni, prinţi, regi, împăraţi zidesc oraşe. In Franţa, Ludovic VII, Philippe Auguste sunt dintre ziditorii zeloşi. In centru şi sud, Alphonse de Poitiers, fratele Sf. Ludovic a semănat peste tot oraşe (Calmette).

De fapt oraşul nou era şi o speculaţie, o formă de exploatare seniorială. Era vorba de câştig, dar şi de a atrage supuşii vecinului, de a devia un trafic şi a-l îndrepta spre anume punct, în folosul propriu. Cel care foloseşte la urmă e însă Regele. El nu a creat comunele, le-a socotit un timp periculoase, dar curând şi-a dat seama de importanţa lor pentru dinastie. Regele s'a îndreptat către comune, comunele s'au îndreptat către Rege şi între aceste două forţe tot mai puternice, feodalitatea s'a trezit într'o zi strivită.

Cu acestea îşi va lua sfârşit Evul Mediu — cel puţin din punct de vedere social — şi diagrama istorică, tulburată în sec. IV îşi va recâştiga punctul pierdut în sec. XIV, continuând formele tradiţionale ale civilizaţiei greco-latine.

29 Ianuarie 1935.

www.dacoromanica.ro

BIBLIOGRAFIE

1. Histoire générale, publiée sous la direction de *Gustave Glotz.*
2. Histoire du Moyen Âge, tome VIII: La civilisation occidentale au Moyen Âge, du XI-e au milieu du XV-e siècle.
3. *Henri Pirenne:* Le mouvement économique et social, p. 7—189, Paris, Les Presses Univ. 1933. *Bibliographie de synthèse historique:*
4. L'évolution de l'humanité, dirigée par *Henri Berr.*
5. *Ferdinand Lot:* La fin du monde antique et le début du Moyen Âge, Paris, La renaissance du livre, No. 31, 1927.
6. *J. Calmette:* La société féodale, Coll. Armand Colin, No. 32, Paris 1932.
7. *Achille Luchaire:* Les communes françaises à l'époque de Capetiens directs, Paris, Hachette, 1911.
8. *J. Dieffenbacher:* Deutsches Leben im 12. und 13. Iahrhundert, Sammlung Goeschen, 1907.
9. *V. Vedel:* Heldenleben, Mittelalterliche Kulturideale I, Aus Natur u. Geisteswelt 292, Teubner, Leipzig, 1909.
10. *Marcel Poëte:* Introduction à l'Urbanisme, L'évolution des villes (Boivin, 1929).
11. *Hassert:* Die Städte, Aus Natur... No. 163, 1907.
12. *Louis Bertrand:* Promenades à travers la France, Flammarion, Les bonnes lectures.
13. *Vidal-Lablache:* Tableau de la géographie de la France, 1911.
14. Atlas général Vidal-Lablache. *Fernand Maurette:* Toute la France.

---

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro